

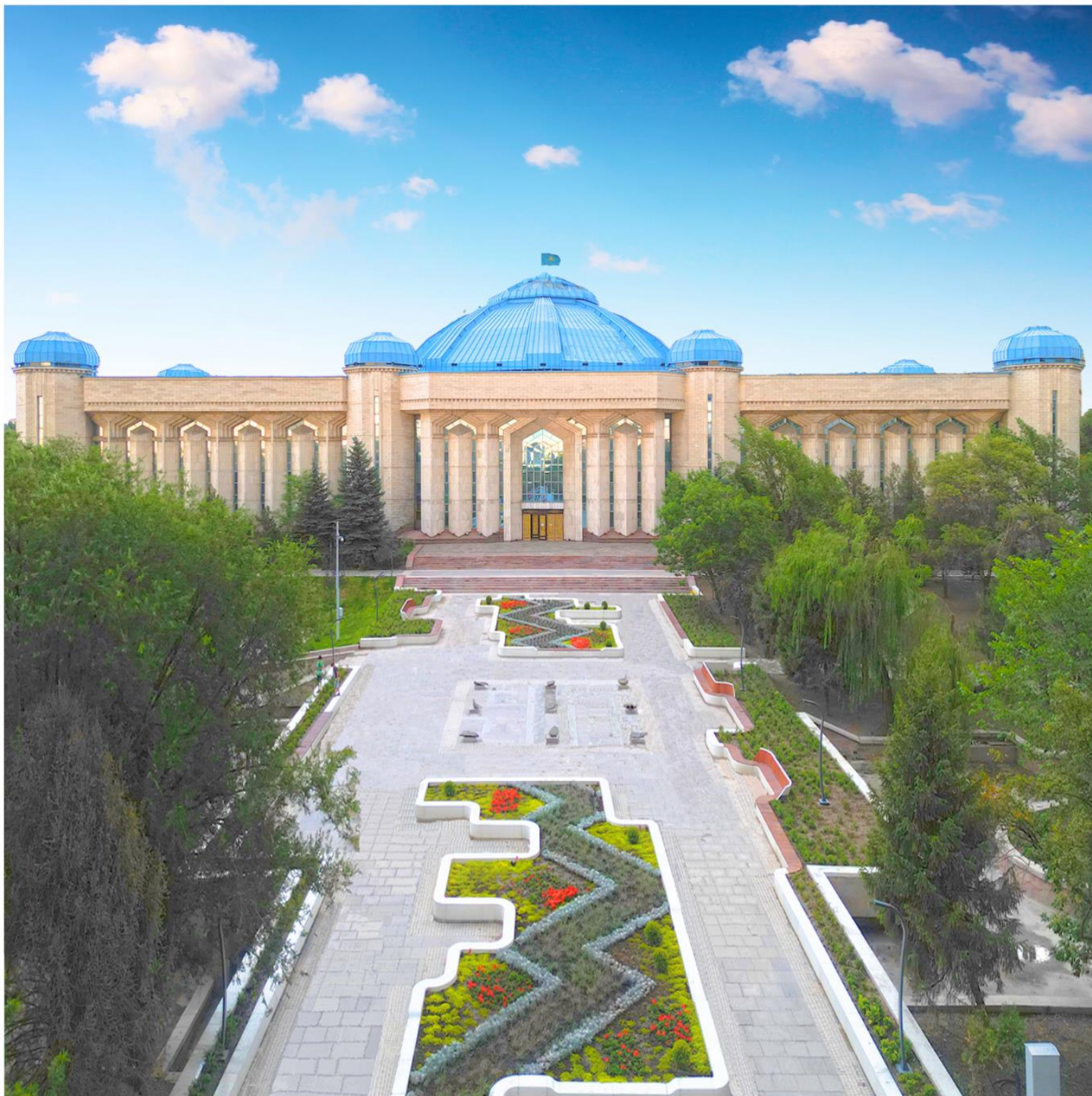
ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

2(10)2025

ӘӨЖ 902:365 (5)

ТҮРКІЛЕРДІҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІ

Қ.Қ. Аятов

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Түркілердің әскери өнері – бұл ежелгі Орталық Азияның көшпелі халықтарынан бастап, Селжұқ және Осман империялары сияқты қуатты мемлекеттердің қалыптасуына дейінгі көптеген ғасырлар бойы дамыған әскери ұйымдастыру, тактика мен стратегияның бірегей және көпқырлы жүйесі. Түркілер соғыс жүргізудегі жоғары шеберлігімен ерекшеленіп, бұл әскери өнер олардың қуаты мен жеңісті жорықтарының негізі болды.

Түркілердің әскери өнерінде тәртіп пен ұйымдастырушылық құрылым да маңызды рөл атқарды. Қағандар мен сұлтандар көбіне әскери жорықтарға жеке басшылық етіп, әскер рухын көтеріп, жеңіске жігерлендірген. Түркі армиясы жаяу әскер, атты әскер, садақшылар және т.б. сияқты түрлі бөлімдерге бөлініп, бұл олардың шайқас алаңында әртүрлі күштерді тиімді үйлестіріп қолдануына мүмкіндік берді. Осылайша, түркілердің әскери өнері әлем тарихында терең із қалдырды. Оған тән негізгі ерекшеліктер – жоғары мобильділік, атты әскерді, коршау құрылғыларын тиімді пайдалану және армияның үйлесімділігі – ортағасырлық әскери мәдениеттің ажырамас бөлігіне айналды. Бұл түркі империяларының кеңеюіне және Еуропа, Азия мен Таяу Шығыстағы қуатты мемлекеттердің құрылуына зор ықпал етті. Қазіргі заманғы түркілердің әскери тарихына арналған зерттеулер олардың әлем тарихындағы рөлін жаңа қырынан тануға жол ашады. Түркілер – ірі этникалық және мәдени топ ретінде көптеген мемлекеттер мен өркениеттердің қалыптасуына елеулі әсер етті. Олардың әскери өнері мен саяси стратегиясы қазіргі армияларда әлі күнге дейін сақталып, дамып келе жатқан әскери дәстүрлердің негізіне айналды. Түркілердің әскери өнері – бұл тек соғыстар мен шайқастар тарихы емес, сонымен қатар мәдени алмасу, өзара ықпалдастық пен өркениеттер байланысының тарихы екенін ұмытпау қажет.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеу барысында ресейлік түркілердің әскери тарихы мен ұрыс тактикасын зерттеп жүрген ғалымдардың ғылыми мақалалары қолданылды. РФ аумағындағы түркі халықтарының әскери тарихы мен ұрыс жүргізу әдіс-тәсілдерін зерттеу барысында жарық көрген ғылыми мақалалар кеңінен қолданылды.

Зерттеуде тарихилық және өзектендіру әдістері қолданылған. Ерте кезеңдерден бастау алған түркілердің әскери ұрыс жүргізу тактикасы мен әскери өнерінің тарихын қарастыру. Түркі халықтарының фольклоры мен жазба деректеріне сүйеніп жазаған ресейлік авторлардың еңбектерін қарастыра отырып, түркілердің әскери жетістіктерін анықтау және талдау жасалынды.

Тірек сөздер: түркілер, қаған, әскери өнер, Орталық Азия, Алтын орда, садақ, күрес.

Сілтеме жасау үшін: Аятов Қ.Қ. Түркілердің әскери өнері // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), 95-103 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.09

ВОЕННОЕ ИСКУССТВО ТЮРКОВ

К.К. Аятов

Центральный государственный музей Республики Казахстан (Казахстан)

Аннотация. Военное искусство тюрков – это уникальная и многогранная система военной организации, тактики и стратегии, развивавшаяся на протяжении многих столетий – от кочевых народов древней Центральной Азии до формирования могущественных государств, таких как Сельджукская и Османская империи. Тюрки отличались высоким мастерством ведения войны, и именно военное искусство стало основой их мощи и победоносных походов.

В военном деле тюрков большую роль играли дисциплина и организованная структура. Каганы и султаны зачастую лично возглавляли военные походы, поднимая боевой дух армии и воодушевляя воинов на победу. Армия тюрков делилась на различные подразделения – пехоту, конницу, лучников и другие, что позволяло эффективно координировать действия различных сил на поле боя. Таким образом, военное искусство тюрков оставило глубокий след в мировой истории. Его ключевые особенности – высокая мобильность, эффективное использование кавалерии, осадных машин и согласованность действий армии – стали неотъемлемой частью средневековой военной культуры. Всё это способствовало расширению тюркских империй и созданию могущественных государств в Европе, Азии и на Ближнем Востоке. Исследование военной истории современных тюрков открывает путь к новому пониманию их роли в мировой истории. Тюрки, как крупная этническая и культурная группа, оказали значительное влияние на формирование многих государств и цивилизаций. Их военное искусство и политическая стратегия легли в основу военных традиций, которые до сих пор сохраняются и развиваются в современных армиях. Важно помнить, что военное искусство тюрков – это не только история войн и сражений, но и история культурного обмена, взаимодействия и связей между цивилизациями.

Материалы и методы исследования. В ходе исследования были использованы научные работы российских учёных, занимающихся изучением военной истории и тактики ведения боя тюркских народов. В ходе исследования также применялись статьи, опубликованные по результатам исследований методов ведения войны и военного искусства тюркских народов, проживающих на территории Российской Федерации и, содержащие обширную информацию о развитии боевых практик, систем вооружения и тактических приёмов в историческом контексте.

В исследовании применялись исторический и актуализирующий методы. С помощью исторического метода рассматривалась эволюция военного искусства и боевой тактики тюрков, начиная с ранних периодов их истории. Актуализирующий метод позволил установить связь между традиционным военным опытом тюрков и современными научными представлениями.

Кроме того, исследование основывалось на анализе трудов российских авторов, использующих фольклор и письменные источники тюркских народов. На основе этих данных были выявлены и проанализированы военные достижения тюрков, определены их особенности и историческое значение.

Ключевые слова: тюрки, каган, военное искусство, Центральная Азия, Золотая Орда, лук, борьба.

Для цитирования: Аятов К.К. Военное искусство Тюрков // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), с. 95-103. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.09

THE MILITARY ART OF THE TURKS

K.K. Ayatov

The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. The Military Art of the Turks is a unique and multifaceted system of military organization, tactics, and strategy that developed over many centuries – from the nomadic peoples of ancient Central Asia to the formation of powerful states such as the Seljuk and Ottoman Empires. The Turks distinguished by their exceptional skills in warfare, and it was the military art that became the foundation of their strength and victorious campaigns.

Discipline and organized structure played a significant role in Turkish military affairs. Khagans and sultans often personally led military campaigns, raising the army's morale and inspiring warriors to victory. The Turkish army divided into various units – infantry, cavalry, archers, and others, that allowed the effective coordination of different forces on the battlefield. Thus, the military art of the Turks left a profound mark on world history. Its key characteristics

were high mobility, effective use of cavalry and siege machines, and army cohesion, became an integral part of medieval military culture. All of this contributed to the expansion of Turkish empires and the formation of powerful states in Europe, Asia, and the Middle East. The study of the military history of modern Turks opens the way to a new understanding of their role in world history. The Turks, as a large ethnic and cultural group, have had a significant influence on the formation of many states and civilizations. Their military art and political strategy formed the basis of military traditions that are still preserved and developed in modern armies. It is important to remember that the military art of the Turks is not only the history of wars and battles, but also the history of cultural exchange, interaction and connections between civilizations.

Materials and research methods. This study base on the scientific works of Russian scholars who specialize in the military history and combat tactics of Turkic peoples. A wide range of scholarly articles was used, particularly those focused on the methods of warfare and military practices of Turkic ethnic groups residing within the territory of the Russian Federation. These works provide extensive information on the development of combat techniques, weapon systems, and tactical approaches in a historical context.

The research employed both historical and actualization (contextualization) methods. The historical method used to trace the evolution of Turkic military art and combat tactics from early periods. The actualization method allowed for the interpretation of traditional military experience in light of contemporary academic perspectives.

Moreover, the study analyzed the works of Russian authors who draw upon the folklore and written sources of the Turkic peoples. Based on these materials, the military achievements of the Turkic world identified and examined, and their unique characteristics and historical significance assessed.

Keywords: Turks, khagan, military art, Central Asia, Golden Horde, bow, wrestling.

For citation: Ayatov K.K. The military art of the Turks // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), pp. 95-103. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.09

Кіріспе. Түркілердің әскери өнері – бұл олардың өздерін ғана емес, сондай-ақ Орталық Азия мен Еуразия тарихын да зерттеуде маңызды және көпқырлы аспект болып табылады. Түркілер этникалық және мәдени топ ретінде терең әрі көне тамырларға ие, олардың әскери өнері, саясаты мен мәдени дәстүрлері өзара тығыз байланысты. Түркілердің әскери тарихын зерттеу арқылы біз тек олардың стратегиялық және тактикалық жетістіктерін ғана емес, сондай-ақ олар көршілес халықтар мен мәдениеттерге қандай әсер еткенін де түсіне аламыз. Бұл жұмыста Түркі халықтарының әскер өнері мен қару-жарақтары дамуы мен қалыптасуын көрсететін классикалық әдіснамалық зерттеу жүйелері қолданылды. Ресейлік ғалымдардың зерттеу жұмыстарын пайдалана отырып, өзектендіру әдісі арқылы түркілердің әскери өнерінің белгілі бір шеңберде пайда болуын және қолдану аясы қарастырылады.

Түркілердің әскери өнері әртүрлі факторлардың ықпалымен қалыптасты, оның ішінде географиялық жағдай, климат, табиғи ресурстар және көршілес өркениеттермен өзара байланыстар маңызды рөл атқарды. Ежелгі заманнан түркілер әскери іс саласында ерекше қабілеттерін көрсете білді, бұл оларға қуатты мемлекеттер мен империялар құруға мүмкіндік берді. Өзгермелі жағдайларға тез бейімделу қабілеті және озық тактикаларды тиімді қолдануы Түркілерді шайқас алаңдарында қуатты күшке айналдырды. Мысалы, атты әскерді пайдалану, маневрлік қабілет және әскерді жылдам жұмылдыру түрік тайпалары мен мемлекеттерінің әскери стратегиясының негізі болды.

Түркілердің мәдениеті мен қоғамына әскери тарихтың ықпалын төмендетуге болмайды. Әскери іс тек әлеуметтік құрылымды ғана емес, мәдени дәстүрлерді де қалыптастырды. Әскери жеңістер мен жеңілістер түркі халықтарының өзіндік санасына, мифологиясына және өнеріне айтарлықтай әсер етті. Соғыс олардың мәдени болмысының маңызды элементіне айналып, эпостарда, әндер мен аңыздарда көрініс тапты. Әскери көсемдер мен батырлар ұлттық рәміздер дәрежесіне көтеріліп, олардың ерліктері тарихи

жадтың қалыптасу негізіне айналды. Осылайша, түркілердің әскери тарихы – олардың мәдени мұрасы мен тарихи жолының ажырамас бөлігі. Бұл тақырыпты зерттеу әскери қақтығыстар мен стратегиялардың түркі қоғамдарының дамуына, олардың мәдени дәстүрлеріне және өзге халықтармен өзара қарым-қатынасына қалай әсер еткенін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Аталған жұмыста біз үш негізгі аспектіні қарастырамыз: Түркілердің әскери өнерінің тарихы, олардың әскери саясаты және әскери тарихтың мәдениет пен қоғамға әсері. Бұл әрбір аспект түркілердің әлемдік тарихтағы бірегей орнын және олардың әскери өнер мен жалпы мәдениетті дамытуға қосқан үлесін тереңірек түсінуге жол ашады.

«Түркілердің әскери өнері» атты еңбекте зерттеу нысаны – түркі халықтарының әскери өнері мен әскери саясаты, ал зерттеу пәні – олардың мәдениет пен қоғамға тигізген ықпалы болып табылады. Зерттеу түркілердің әскери тарихының негізгі аспектілерін қамтиды: әскери өнердің қалыптасуы мен дамуы, тактикасы мен стратегиясы, сондай-ақ түркі мемлекеттерінің ішкі және сыртқы қарым-қатынастарын айқындаған әскери саясаттың талдауы. Сонымен қатар, еңбекте әскери жетістіктер мен қақтығыстардың түркі қоғамдарындағы мәдени және әлеуметтік үдерістерге, олардың болмысы мен дүниетанымына қалай әсер еткені де қарастырылады.

«Түркілердің әскери өнері» зерттеуінің мақсаты – түркі халықтарының әскери тарихына кешенді талдау жасау. Бұл олардың тарихи дамуы аясындағы стратегиялық тәсілдері мен тактикалық әдістерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу міндеттеріне түркілердің әскери өнерінің эволюциясын зерттеу, олардың әскери саясаты мен оның ішкі және сыртқы қатынастарға ықпалын талдау, сондай-ақ әскери тарихтың мәдени және әлеуметтік өмірге әсерін бағалау кіреді. Мұндай көзқарас түркілердің әскери мұрасын қалпына келтіруге ғана емес, сонымен қатар бұл мұраның олардың бірегей болмысын және мәдени ерекшелігін қалыптастырудағы маңызын анықтауға мүмкіндік береді.

Талқылау. Түркілердің әскери өнерінің тарихы – бұл көптеген ғасырлар мен кең байтақ аймақтарды қамтитын күрделі де көпқырлы үдеріс. Орталық Азия кеңістігінде қалыптасқан ауқымды этникалық және мәдени топ ретінде түркілер өздеріне тән ерекше дәстүрлерін, тактикасы мен стратегиясын дамытты. Бұл әскери дәстүрлердің қалыптасуына географиялық жағдайлар, көршілес халықтармен өзара әрекеттестік және ішкі әлеуметтік құрылымдар әсер етті. Түркілердің әскери өнерін ежелгі замандардан бастап, алғашқы түрік тайпаларының жазба деректердегі аталуынан бастап, Көк Түрік қағанаты, Ұйғыр қағанаты және Алтын Орда сынды мемлекеттерге дейінгі кезеңде байқауға болады.

Көшпелі халық ретінде түркілер бастапқыда өздерінің әскери шеберлігін далалық аймақтарда жетілдірді. Бұл жерде басты көлік құралы әрі соғыстың негізгі құралы – жылқы болды. Жылқы түрік мәдениетінде ерекше орынға ие болып, оны соғыс ісінде қолдану тиімді тактиканың негізін қалады. Бұл тактика түркілерге басқа көшпелі тайпалармен де, отырықшы халықтармен де тиімді шайқас жүргізуге мүмкіндік берді. Атты әскердің жылдам қозғалысы түрік жауынгерлеріне тосын шабуылдар жасауға, шайқас алаңында маневр жасауға және саны көп қарсыластармен тікелей қақтығыстан жалтаруға жол ашты, бұл ашық дала жағдайында өте маңызды болды [Агаев, 2015: 12-17].

Түрік қолбасшыларының стратегиясы жылдамдық пен тосындық қағидаттарына негізделді. Олар жау аумағын жылдам басып алып, отырықшы қоныстарға шапқыншылықтар ұйымдастырып, инфрақұрылымды жоюға тырысты. Бұл тәсіл жауды әлсіретіп қана қоймай, қолға түскен ресурстар мен тұтқындар есебінен өз күштерін толықтыруға мүмкіндік берді. Түркілер саяси жағдайға байланысты одақтастарын икемді түрде тандап, стратегиялық жоспарларын өзгертіп отыруға бейім болды. Мысалы, кейбір жағдайларда олар басқа көшпелі халықтармен ортақ жауға қарсы бірігіп, өз күштері мен жеңіске жету мүмкіндігін арттырды. Уақыт өте келе, Көк Түрік қағанаты сияқты күрделі мемлекеттік құрылымдардың пайда болуымен, Түркілердің әскери өнері де ұйымдасқан сипатқа ие болды. Тұрақты армиялардың пайда болуы, қорғанды қалаларды алуға арналған техникалар мен логистиканың дамуы ірі әскери жорықтарды жүзеге асыруға мүмкіндік

берді. Бұл кезеңде атты әскерге жаяу әскердің қосылуы арқылы әскери құрылымдар анағұрлым теңгерімді әрі тиімді бола түсті. Түркілер қорғандарды алу үшін қоршау машиналарын және әртүрлі тактикаларды қолдана бастады, бұл қытай және арабтар сияқты отырықшы халықтармен күресте өзекті болды.

Түркілердің әскери өнеріндегі маңызды ерекшеліктердің бірі – олар жаңа технологиялар мен тактикаларды тез меңгеріп, оларды өз жүйесіне бейімдей білді. Мысалы, арабтармен қақтығыстардан кейін түркілер ауыр сауыттар мен қоршау құралдарын қолдана бастады, бұл олардың соғыс кезіндегі тиімділігін арттырды. Бұл олардың жаңашылдыққа ашықтығын және өзгерістерге бейімділігін көрсетеді, ал бұл – олардың ғасырлар бойғы табысының негізгі себептерінің бірі.

Алтын Орда кезеңінде түркілер өздерінің әскери дәстүрлерін дамытуды жалғастырды, оларды парсы және орыс мәдениетінің әсерімен ұштастыра білді. Бұл жаңа әскери құрылымдар мен тактикалардың пайда болуына алып келді, олардың көмегімен Түркілер әртүрлі майдандарда сәтті соғыс жүргізе алды. Мысалы, ауыр атты әскер мен күрделі қоршау стратегиялары бұл дәуірдің әскери өнерінің ерекшелігіне айналды. Түркілер сонымен қатар дипломатиялық әдістерді де шебер қолданды: көршілес мемлекеттермен одақтар мен келісімдер жасап, соғыстардан жалтарып, жаулап алынған аумақтарда тұрақтылық орната білді. Осылайша, түркілердің әскери өнері – ғасырлар бойы дамып, әртүрлі факторлардың ықпалында қалыптасқан бай әрі көптүрлі дәстүр. Түркілер өзгермелі жағдайларға икемделіп, жаңа технологиялар мен тактикаларды меңгеру арқылы өз тәуелсіздігін сақтап қана қоймай, кең аумақтарға ықпал ете алды. Олардың әскери стратегиясы – жылдамдық, маневрлік және тосындыққа негізделіп, қоршаған ортаның мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға бағытталған – оларды өз заманының ең табысты жауынгерлерінің қатарына қосты.

Түркілердің қару-жарақ тарихы – Орталық Азияның ең ірі халықтарының бірі саналатын түркілердің әскери мәдениетін зерттеудің қызықты әрі көпқырлы қыры. Ежелгі дереккөздерде алғаш рет атала бастаған кезден бастап, түркілер өздерін шебер жауынгерлер ретінде танытып, түрлі қару-жарақ пен соғыс жабдықтарын пайдаланған. Олар уақыт талабына сай өзгеріп, жаңа жағдайларға, технологиялар мен соғыс жүргізу тәсілдеріне бейімделе білді. Түркілердің әскери тарихында тек қару-жарақтың өзі ғана емес, сонымен қатар олардың соғысқа деген көзқарасы мен өмір салтына енген соғыс философиясы да маңызды орын алады. VI ғасырдан бастап, түркі халықтары алғаш рет қытай жылнамаларында атала бастаған кезден өз әскери дәстүрлерін қалыптастыра бастады. Көп ғасырлар бойы олардың армиясының негізін атты әскер құрады. Жылқы түркілердің өмірінде шешуші рөл атқарды, сондықтан да атты әскер – соғыстың негізгі күші болды. Бұл жағдай қару-жарақ таңдауға ғана емес, соғыс тактикасына да тікелей әсер етті. Түркілер жеңіл әрі маневрлі атты әскерді пайдаланып, шайқас алаңында тез қозғалуға, қарсыласты күтпеген жерден соққыға жықуға және қажет болған жағдайда шегінуге мүмкіндік алды. Жылқы тек көлік құралы ғана емес, сонымен қатар мәртебе мен байлықтың белгісі ретінде де қабылданды. Бұл олардың әскери мәдениетінде жылқының ерекше орын алатынын көрсетті [Бобров, Худяков, Филиппович, 2015: 92-105].

Түркілер пайдаланған ең белгілі қарулардың бірі – садақ болды. Түркі садақшылары дәлдігімен және шеберлігімен танылып, оларды шайқас алаңында аса қауіпті күшке айналдырды. Садақтар әртүрлі материалдардан – ағаш, сүйек пен мүйізден жасалды. Олар жеңіл әрі қуатты болып, жебелердің үлкен қашықтыққа ұшуына мүмкіндік берді. Түркілер жай садақтармен қатар, күрделі құрамдас садақтарды да қолданған. Бұл садақтар соғыс кезінде аса тиімді болды. Садақ ату үлкен шеберлікті талап етіп, көптеген жауынгерлер арнайы дайындықтан өтті. Түркілер металл ұшты жебелерді де пайдаланған, олар қарсылас сауытын тесіп өте алатын. Садақтармен қатар, түркілер лақтырмалы қарулар — найза мен сүнгі сияқты құралдарды да қолданды. Бұл қарулар ашық далалық шайқастарда, алыстан соққы беруге мүмкіндік туғанда өте тиімді болды. Найзалар жақын және алыс қашықтықта да пайдаланылған, олардың салмағы қолдану тәсіліне байланысты әртүрлі болды. Түркілер

сондай-ақ лақтырмалы қанжарларды қолданған. Бұл құралдар әрі қару, әрі аңшылықта пайдаланылатын құрал ретінде танымал болды [Горбунов, 2015: 28-45].

Түркілердің арсеналында суық қарулар – қылыш пен семсер де маңызды орын алды. Түркі қылыштары әдетте иілген пішінді болған, бұл оларды жақын шайқаста тиімді қолдануға мүмкіндік берді. Мұндай қылыштар көбіне күрделі ою-өрнектермен және асыл тастармен безендіріліп, иесінің мәртебесін көрсететін. Металдың сапасы мен ұсталық шеберлік жоғары бағаланған, түркі халықтары өздерінің ұсталық дәстүрлерін дамытты. Түркілер арасында кең тараған семсерлер жақсы теңгерілген болып, шауып кесуге де, түйреп соғуға да ыңғайлы болды. Түркі қару жасаушы шеберлері металды өндеудің және шынықтырудың ерекше әдістерін меңгеріп, сапалы әрі төзімді қару түрлерін жасаған.

Уақыт өте келе, түркілер соғыс жүргізу технологиялары мен тактикасының өзгеруіне қарай өз қарулары мен соғыс құралдарын бейімдеп отырды. Орта ғасырларда отты қарудың таралуымен бірге, түркілер зеңбіректер мен мылтықтарды қолдана бастады. Бұл жағдай шайқастардың сипатын едәуір өзгертті. Түркілер әскери жорықтарда артиллерияны кеңінен қолданып, бекіністерді қоршауға алып, жауға ауыр соққы беру мүмкіндігіне ие болды. Олар көрші халықтардың технологияларын қабылдап, бейімдей білді, бұл олардың соғыс жабдықтарын жетілдіруге әсер етті.

Түркі әскери дәстүрлері тек қарумен ғана шектелмеген. Олар ғасырлар бойы қалыптасқан түрлі тактикалар мен стратегияларды да қамтыды. Түркілер қарсыласын айналып өту үшін түрлі айла-тәсілдер қолданды, барлау жұмыстарын белсенді жүргізді. Жағдайға тез бейімделу және тактиканы өзгерту қабілеті оларға қуатты армияларға қарсы жеңіске жетуге мүмкіндік берді. Түркілер әртүрлі әскер құрамаларын – атты садақшыларды, жаяу әскерді, артиллерияны шебер үйлестіріп, шайқас алаңындағы өзгерістерге тез жауап берді. Мәдени аспектілер де түркілердің әскери ісінде үлкен рөл атқарды. Жауынгерлер өз дәстүрлерін, салт-дәстүрлерін қастерледі, бұл олардың соғыстағы мінез-құлқына тікелей әсер етті. Музыка мен поэзия әскери мәдениеттің ажырамас бөлігі болды. Көптеген түркі халықтарында батырлық эпостар мен дастандар болған, оларда ата-бабалардың ерліктері жырланған. Бұл туындылар жауынгерлерге рух беріп қана қоймай, болашақ ұрпаққа әскери стратегия мен тактика жөніндегі білімді жеткізудің бір құралына айналды.

Тарихи дереккөздерге сәйкес, түркілерде жауынгерлік өнер ерте ортағасыр дәуірінде қалыптаса бастаған. Ең танымал түрлері – күрес, садақ ату және түрлі ат үстіндегі ұрыс тәсілдері. Готтар, хазарлар және түркілер сияқты түркі тайпалары садақты негізгі қару ретінде кеңінен қолданған, ал садақ ату шеберлігі ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын басты жауынгерлік дағдылардың біріне айналды. Садақ тек аңшылық құралы ғана емес, сонымен қатар әскери стратегияның маңызды бөлігі болды. Түркілер жеңіл әрі маневрлі атты жасақтарды қолданған, олар далалық кеңістікте жылдам қозғалып, жауға күтпеген жерден соққы жасап отырған. Бұл атты әскерлер шабуыл кезінде садақты ат үстінде аса шеберлікпен пайдаланған [Абаев, Фельдман, 2015: 195-200].

Қоғам дамып, күрделірек әлеуметтік құрылымдар қалыптасуына байланысты, түркілердің жауынгерлік өнері де жүйелене бастады. Бұл үдерістегі маңызды кезең – VI ғасырда құрылған Түрік қағанаты болды. Ол бірыңғай әскери дәстүрдің қалыптасуына ықпал етті. Осы кезеңде жауынгерлік өнер әскери дайындықтың ажырамас бөлігіне айналып, әскери білім беру неғұрлым ұйымдасқан сипат алды. Дайындықтың маңызды элементтерінің бірі – күрестің әртүрлі түрлерін меңгеру болды. Олар жақын қашықтықтағы жекпе-жектер мен жерге құлату тәсілдерін қамтыды. Бұл әдістер жауынгерлердің күшін, ептілігін және төзімділігін дамытып, оларды шайқас алаңында неғұрлым тиімді етуге бағытталған [Бобров, Худяков, 2010: 174-181].

Түркілердің жауынгерлік өнеріндегі ерекше маңызды элементтердің бірі – күрес болды. Күрестің көптеген түрлері болған, ал ең танымалы – бүгінгі күнге дейін сақталған дәстүрлі түркі күресі – «күрес». Бұл күрес түрлі әдіс-тәсілдер мен қозғалыстарға бай болған, сондай-ақ қарсыласқа құрмет көрсету және өзін-өзі жетілдіру философиясын қамтыған. Күрес тек спорттық жарыс қана емес, сонымен қатар тайпаларды біріктіретін және

әлеуметтік байланыстарды нығайтатын ритуалдық шара ретінде де өткізілген [Бобров, 2012: 296-329].

Түркілердің жауынгерлік өнеріндегі маңызды қырларының бірі – оның салт-дәстүрлік және мәдени контекстерде қолданылуы болды. Жауынгерлік өнер жиі мерекелер мен рәсімдердің бір бөлігіне айналып, онда жауынгерлердің шеберліктері көрсетіліп, түрлі жарыстар ұйымдастырылатын. Мұндай шаралар тек көңіл көтеру үшін емес, сонымен қатар жас буынға білім мен тәжірибе берудің бір жолы ретінде де қызмет атқарды. Осылайша, түркілердің жауынгерлік өнері тек практикалық маңызға ие болып қана қоймай, тәрбиелік мәнге де ие болды. Ол азаматтық бірегейлік пен патриотизмді қалыптастыруға ықпал етті.

Қорытынды. «Түркілердің әскери өнері» тақырыбындағы мақаланы қорытындылай келе түркі халықтарының көпқырлы және көпғасырлық мұрасын, олардың әскери өнерін, саясатын, мәдениет пен қоғамға ықпалын тұжырымдайды. Зерттеу барысында түркілердің әскери тарихына қатысты көптеген аспектілер қарастырылды – ежелгі дәуірлерден бастап қазіргі заманға дейін, бұл олардың әскери дәстүрінің тұтастығын және оның тарихи маңызын түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу көрсеткендей, түркілердің әскери өнері күрделі эволюциялық жолдан өтті: көшпелі тайпаларға тән қарапайым соғыс жүргізу әдістерінен бастап, ауқымды әскери жорықтар жүргізуге қабілетті күрделі әрі ұйымдасқан армияларға дейін дамыды. Түркілер ерекше шабуыл және маневрлік қабілеттерінің арқасында көршілес халықтармен де, қуатты мемлекеттермен де табысты шайқаса білді. Әскери жағдайларға бейімделу және жаңа технологияларды, мысалы, атыс қаруы мен қоршау машиналарын қолдану арқылы олар соғыс жүргізудің жоғары деңгейіне жеткенін көрсетті.

Түркілердің әскери саясаты да ерекше назар аударуға тұрарлық. Тарих бойында Көк Түрік қағанаты, Ұйғыр қағанаты және кейінірек Осман империясы сияқты түркі мемлекеттері әскери күш арқылы өз аумақтарын кеңейтіп, көршілес халықтарға ықпалын күшейтті. Олар тек жаңа жерлерді бағындырып қана қоймай, сонымен қатар күрделі дипломатиялық қатынастар орнатып, өңірдегі күштер тепе-теңдігін сақтай білді. Түркілердің әскери саясаты олардың мәдени және әлеуметтік дамуымен тығыз байланысты болды, сондықтан ол олардың тарихи эволюциясын түсінудегі маңызды элемент болып табылады.

Алайда түркілердің әскери тарихы тек соғыс жүргізу әдістері мен саяси стратегиялармен шектелмейді. Бұл тарих олардың мәдениеті мен қоғамына да үлкен әсер етті. Әскери өнер өзін-өзі танытудың және әлеуметтік мәртебенің бір түрі ретінде түркі халықтарының бірегейлігін қалыптастырудың негізіне айналды. Соғысқа байланысты әскери дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен рәсімдер фольклорда, әдебиетте және өнерде өз көрінісін тапты. Жеңіс пен жеңіліспен байланысты маңызды оқиғалар мифтер мен аңыздарға арқау болып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, түркі халықтарының тарихи жадын және ұлттық бірегейлігін қалыптастырды.

Түркілердің әскери тарихы олардың әлеуметтік құрылымына да әсер етті. Әскери қызмет қоғамда құрметті әрі жоғары бағаланатын іс ретінде қабылданды. Бұл әскери ақсүйектердің қалыптасуына жағдай жасады, олар мемлекетті басқаруда және әлеуметтік иерархияда маңызды рөл атқарды. Қағандар мен хандар секілді әскери басшылар тек қолбасшы емес, өз халқының бірлігі мен күшінің символына айналды. Олардың шайқастағы жетістіктері билік пен беделді нығайтты, бұл қоғамдағы қатынастар мен ішкі саясатқа әсер етті. Айта кету керек, түркілердің әскери тарихы біржақты болмаған. Жеңістермен қатар, жеңілістер де орын алды, олар түркі халықтарының одан әрі дамуына ықпал етті. Соғыстағы жеңілістер кейде аумақтардың жоғалуына, саяси карта өзгерістеріне, тіпті тұтас мемлекеттердің күйреуіне алып келді. Дегенмен, түркілер әрдайым қайта қалпына келіп, жаңғыруға қабілетті болды. Бұл олардың төзімділігі мен бейімделу қабілетінің белгісі. Бұл аспект қазіргі халықтар үшін де маңызды сабақ – қиындықтарды еңсеріп, даму жолын жалғастыруға болатынын көрсетеді.

Түркілердің әскери өнері олардың мәдени мұрасы мен ұлттық бірегейлігінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл тарих тек әскери жетістіктерді ғана емес, сонымен қатар терең мәдени және әлеуметтік үдерістерді де көрсетеді. Түркілердің әскери тарихын

зерттеу тек олардың өз тарихын ғана емес, сондай-ақ ғасырлар бойы түркілер маңызды рөл атқарған бүкіл Еуразия құрлығының тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу түркі халықтарының мұрасын, олардың әлемдік тарихтағы орнын және қазіргі заманға әсерін одан әрі зерделеу мен ой елегінен өткізудің жаңа көкжиектерін ашады.

ӘДЕБИЕТ

Агаев Ю.Ш. О военном искусстве по «Кутадгу Билик» Юсифа Баласагунского // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. 2015. Т. 1. № 3-4. С. 12-17. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-voennom-iskusstve-po-kutadgu-bilik-yusifa-balasagunskogo>

Бобров Л.Н., Худяков Ю.С., Филиппович Ю.Н. Доспехи волка // Наука из первых рук. 2015. № 61 (1). С. 92-105. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dospehi-volka>

Горбунов В.В. Длинноклинковое оружие тюркской конницы // Историческое оружейведение. 2015. №2. С. 28-45. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dlinnoklinkovoe-oruzhie-tyurkskoy-konnitsy>

Абаев Н.В., Фельдман В.Р. Зооморфизм тотемных психотипов Лисы и Волка в истории боевых искусств тюрко-монгольских народов Внутренней Азии // Вестник Бурятского государственного университета. Философия. 2015. №7. С. 195-200. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zoomorfizm-totemnyh-psihotipov-lisy-i-volka-v-istorii-boevykh-iskusstv-tyurko-mongolskih-narodov-vnutrenney-azii>

Бобров Л.А., Худяков Ю.С. Копья с завитками-отрожками как пример взаимовлияния русских, тюркских и монгольских военно-культурных традиций на территории Южной Сибири в XVII-XVIII веках // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История. Филология. 2010. Т. 9. № 3. С. 174-181. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kopya-s-zavitkami-otrozhkami-kak-primer-vzaimovliyaniya-russkih-tyurkskih-i-mongolskih-voenno-kulturnykh-traditsiy-na-territorii-yuzhnoy>

Бобров Л.А. Луки казахских воинов эпохи позднего Средневековья и раннего Нового времени // Вопросы производства, конструкции и боевого применения // Военное дело Улуса Джучи и его наследников. Астана: Фолиант. 2012. С. 296-329. URL: https://www.academia.edu/download/36086810/Voennoe_delo_Ulusa_Jochi_2012

REFERENCES

Agayev Yu. Sh. O. O voennom iskusstve po “Kutadgu Bilik” Yusifa Balasagunskogo // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. 2015. Vol. 1. № 3-4, pp. 12–17. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-voennom-iskusstve-po-kutadgu-bilik-yusifa-balasagunskogo>. (In Russian)

Bobrov L.N., Khudyakov Yu.S., Filippovich Yu.N. Dospekhi volka // Nauka iz pervykh ruk. 2015. № 61 (1), pp. 92–105. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dospehi-volka>. (In Russian)

Gorbunov V.V. Dlinnoklinkovoe oruzhie tyurkskoy konnitsy // Istoricheskoe oruzhievedenie. 2015. № 2, pp. 28–45. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dlinnoklinkovoe-oruzhie-tyurkskoy-konnitsy>. (In Russian)

Abaev N.V., Feldman V.R. Zoomorfizm totemnykh psikhotipov Lisy i Volka v istorii boevykh iskusstv tyurko-mongolskikh narodov Vnutrenney Azii // Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. 2015. № 7, pp. 195–200. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zoomorfizm-totemnyh-psihotipov-lisy-i-volka-v-istorii-boevykh-iskusstv-tyurko-mongolskih-narodov-vnutrenney-azii>. (In Russian)

Bobrov L.A., Khudyakov Yu.S. Kopya s zavitkami-otrozhkami kak primer vzaimovliyaniya russkikh, tyurkskikh i mongolskikh voenno-kulturnykh traditsiy na territorii Yuzhnoy Sibiri v XVII–XVIII vekakh // Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya. Filologiya. 2010. Vol. 9. № 3, pp. 174–181. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kopya-s-zavitkami-otrozhkami-kak-primer-vzaimovliyaniya-russkih-tyurkskih-i-mongolskih-voenno-kulturnykh-traditsiy-na-territorii-yuzhnoy>. (In Russian)

Bobrov L.A. Luki kazakhskikh voinov epokhi pozdnego Srednevekov'ya i rannego Novogo vremeni // Voprosy proizvodstva, konstruktсии i boevogo primeneniya // Voennoe delo Ulusa Dzhuchi i ego naslednikov. Astana: Foliant, 2012, pp. 296–329. URL: https://www.academia.edu/download/36086810/Voennoe_delo__Ulusa_Jochi_2012. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Аятов Қанағат Қуанышұлы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейінің кіші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан). E-mail: ayatov.kanagat@mail.ru

Сведения об авторе: Аятов Қанағат Қуанышұлы – магистр гуманитарных наук, младший научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан (г. Алматы, Казахстан). E-mail: ayatov.kanagat@mail.ru

Information about the author: Kanagat K. Ayatov – Master of Humanities, Junior Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan). E-mail: ayatov.kanagat@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 28.05.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 24.06.2025